УДК 342.7:37.014:355.01(477)
DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.5/34

Серединко А. А.
https://orcid.org/0009-0003-4004-1288
Міжнародний університет

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПУ ДО ОСВІТИ НА ДЕОКУПОВАНИХ ТА ПРИФРОНТОВИХ ТЕРИТОРІЯХ: ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Стаття присвячена аналізу правових механізмів забезпечення доступу до освіти на деокупованих та прифронтових територіях України в умовах воєнного стану, збройної агресії, руйнування освітньої інфраструктури та масового переміщення населення.

У статті підкреслено, що право на освіту в умовах війни набуває особливого значення, оскільки виступає не лише соціальною гарантією, а й важливим інструментом захисту прав дитини, збереження людського капіталу, реінтеграції деокупованих громад та відновлення довіри до держави.

Розглянуто основні проблеми реалізації права на освіту на деокупованих і прифронтових територіях, зокрема пошкодження та знищення закладів освіти, відсутність безпечних укриттів, мінну небезпеку, нестачу педагогічних кадрів, нестабільний доступ до інтернету, освітні втрати та психологічні наслідки перебування дітей в умовах війни або окупації.

Особлива увага приділяється аналізу національного законодавства України у сфері освіти, правового режиму тимчасово окупованих територій, організації освітнього процесу в умовах воєнного стану та забезпечення безпечного освітнього середовища.

У статті також висвітлено міжнародно-правові стандарти забезпечення права на освіту, зокрема положення Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, Конвенції ООН про права дитини, підхід «4-А» до права на освіту, Мінімальні стандарти INEE та Декларацію про безпеку шкіл.

Підкреслено, що міжнародний досвід свідчить про необхідність поєднання безпекових, освітніх, соціальних, цифрових та адміністративно-правових інструментів для забезпечення реального доступу дітей до якісної освіти в умовах збройного конфлікту та після деокупації територій.

Автор доходить висновку, що забезпечення доступу до освіти на деокупованих і прифронтових територіях потребує комплексного підходу, який має включати безпечне відновлення очного навчання, розвиток дистанційних і змішаних форм освіти, спрощене підтвердження результатів навчання, подолання освітніх втрат, цифрову підтримку учнів і педагогів, а також системну психологічну допомогу дітям.

Ключові слова: *право на освіту, законодавство, деокуповані та прифронтові території, воєнний стан, освітня реінтеграція, безпечне освітнє середовище, дистанційне навчання, міжнародні стандарти, міжнародне право.*

Постановка проблеми. Конституція України закріплює право кожного на освіту та обов'язковість повної загальної середньої освіти [1]. Закон України «Про освіту» деталізує це право через принципи доступності, недискримінації, рівності умов, інклюзивності, академічної доброчесності та безпечного освітнього середовища [2]. У мирний час ці положення переважно реалізуються через мережу закладів освіти, бюджетне фінансування, ліцензування, стандарти освіти та контроль якості. В умовах війни ці механізми зберігають значення, але потребують спеціальної адаптації.

Для деокупованих і прифронтових територій фундаментальним є питання співвідношення права на освіту і права на безпеку. Держава не може примушувати дитину до очного навчання там, де існує реальний ризик для життя і здоров'я. Водночас посилання на небезпеку не може виправдовувати фактичне позбавлення дитини освіти.

© Серединко А. А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Звідси випливає правовий обов'язок держави забезпечити альтернативні форми навчання: дистанційну, змішану, індивідуальну, педагогічний патронаж, екстернат або сімейну форму освіти. Такі форми мають бути не винятком «для виживання», а повноцінною частиною освітньої гарантії, якщо безпечне очне навчання неможливе.

Особливе значення має Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [3]. Він закладає правову логіку, за якою громадяни України, які проживали або проживають на тимчасово окупованих територіях, не можуть втрачати свої права через сам факт окупації. У сфері освіти це означає, що дитина не повинна нести негативні наслідки через неможливість навчатися за українськими програмами або отримати документи встановленого зразка. Визнання результатів навчання, переведення, атестація, зарахування до закладів освіти та вступ мають здійснюватися з урахуванням об'єктивних обставин окупації.

При цьому правовий режим деокупованої території не може бути простим поверненням до довоєнної моделі. Після звільнення громади держава стикається з потребою одночасно відновити український освітній простір, провести оцінку безпеки будівель, організувати розмінування, забезпечити підручники, техніку, доступ до інтернету, провести кадровий аудит, повернути дітей до навчання та надати їм психологічну підтримку. Тому доступ до освіти на деокупованих територіях слід розуміти як поетапний процес: первинна стабілізація, відновлення управління, організація мінімального навчального процесу, повернення до стандартів якості, довгострокова реінтеграція.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику забезпечення права на освіту в умовах війни та повоєнного відновлення досліджували В. Кремень [12], О. Топузов, О. Локшина та інші автори [13], О. Ф. Мельничук [14], В. Ю. Биков [15], О. Топузов, М. Головко й О. Локшина [16], а також науковці НАПН України [17]. У наукових працях висвітлено роль освіти у збереженні людського капіталу, забезпеченні її доступності, цифровій трансформації, подоланні освітніх втрат і психолого-педагогічному супроводі учасників освітнього процесу. Водночас комплексне правове забезпечення доступу до освіти саме на деокупованих і прифронтових територіях потребує окремого системного дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є визначення правових механізмів забезпечення доступу до освіти на деокупованих і прифронтових територіях України з урахуванням національного законодавства, міжнародних стандартів і досвіду держав, що долали наслідки збройних конфліктів, а також формулювання пропозицій щодо вдосконалення відповідного правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Міжнародне право надає важливі орієнтири для такого підходу. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права визнає право кожної людини на освіту [4], а Конвенція ООН про права дитини покладає на державу обов'язок забезпечувати доступність освіти, розвиток особистості дитини та повагу до її гідності [5]. Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав у Загальному коментарі № 13 сформулював відомий підхід «4-А»: освіта має бути наявною (availability), доступною (accessibility), прийнятною (acceptability) та адаптованою (adaptability) [6]. Для прифронтових і деокупованих територій саме адаптованість стає ключовою, адже однакова освітня модель для всіх громад у різних безпекових умовах може породжувати нерівність.

Наявність освіти означає існування закладів, педагогів, програм і матеріальних ресурсів. На деокупованій території цей критерій повинен включати не тільки відкриття школи, а й придатність будівлі, наявність укриття, безпечний маршрут до закладу, доступ до електроенергії та зв'язку. Доступність охоплює недискримінацію, фізичну і економічну досяжність, а також інформаційну доступність. У прифронтових громадах це означає, що дитина не повинна бути виключена з освіти через відсутність гаджета, слабкий інтернет або неможливість приїхати до опорного закладу. Прийнятність вимагає, щоб зміст освіти відповідав стандартам якості, був культурно і мовно відповідним, а також не травматизував дитину. Адаптованість передбачає гнучкість форм навчання, календаря, оцінювання та підтримки.

Мінімальні стандарти Inter-agency Network for Education in Emergencies (Міжвідомча мережа з питань освіти в надзвичайних ситуаціях, далі – INEE) для освіти в надзвичайних ситуаціях прямо виходять із того, що освіта має бути частиною гуманітарної відповіді, а не відкладатися до завершення конфлікту [7]. Цей підхід особливо важливий для України, оскільки тривалість війни робить неможливою модель «почекати до миру». Втрата кількох років навчання матиме довгострокові наслідки для дітей, громад і держави. Саме тому освітня політика на деокупованих і прифронтових територіях повинна мати кризовий, але не тимчасовий характер: вона має бути достатньо стійкою,

щоб працювати роками, змінюючись відповідно до безпекової ситуації.

Декларація про безпеку шкіл і Керівні принципи із захисту шкіл та університетів від використання у військових цілях під час збройного конфлікту формують ще один важливий стандарт [8]. Ідея полягає в тому, що школа має залишатися цивільним простором, максимально захищеним від військового використання і нападів. Для України це означає потребу не лише фізично відбудовувати школи, а й забезпечувати їхній особливий правовий статус як об'єктів, призначених для дітей. Водночас у прифронтових регіонах безпека школи не може оцінюватися абстрактно: вона залежить від відстані до лінії бойового зіткнення, частоти обстрілів, типу загроз, наявності укриття, часу реагування служб і можливості евакуації.

У цьому контексті доцільно виділити кілька груп правових механізмів забезпечення доступу до освіти.

Першу групу становлять безпекові механізми. Вони включають обов'язкову оцінку стану будівель, наявність захисних споруд, порядок ухвалення рішення про очне або змішане навчання, взаємодію органів освіти з військовими адміністраціями та службами цивільного захисту.

Другу групу становлять організаційно-освітні механізми. Йдеться про мережу опорних закладів, дистанційні школи, цифрові платформи, індивідуальні освітні траєкторії, компенсаційні курси, літні школи, додаткові заняття для подолання освітніх втрат. Особливої уваги потребують діти, які тривалий час перебували в окупації або були вимушено переміщені.

Третю групу становлять цифрові механізми. Дистанційне навчання стало ключовим інструментом неперервності освіти, але воно не є автоматично рівним доступом.

Четверту групу становлять механізми визнання і підтвердження результатів навчання. Діти з тимчасово окупованих територій можуть не мати українських документів про навчання або мати документи, видані окупаційними структурами.

П'яту групу становлять соціально-психологічні механізми. Доступ до освіти після окупації або в умовах обстрілів неможливо забезпечити лише розкладом уроків.

Шосту групу становлять фінансові та інфраструктурні механізми. Відновлення освіти потребує цільового фінансування, прозорого обліку пошкоджених закладів, пріоритетності укриттів, гнучкого використання освітньої субвенції, залучення міжнародної допомоги.

Міжнародний досвід підтверджує, що ефективна освітня політика в умовах конфлікту має бути багаторівневою. У Колумбії, де тривалий внутрішній конфлікт вплинув на сільські та віддалені громади, важливу роль відігравали гнучкі освітні моделі, мобільні вчителі, адаптовані навчальні програми та підтримка дітей, які були переміщені або постраждали від насильства. Зокрема, модель Escuela Nueva Learning Circles була спрямована на забезпечення якісної освіти для дітей, переміщених унаслідок насильства та інших надзвичайних ситуацій [9]. Для України цей досвід корисний тим, що показує: повернення дітей до освіти не завжди можливе через стандартну школу повного дня. Іноді перехідні форми є не компромісом, а єдиним реалістичним шляхом зберегти зв'язок дитини з освітою.

Досвід Боснії і Герцеговини після війни 1990-х років демонструє іншу проблему: освіта може стати інструментом як примирення, так і подальшого розділення суспільства. У звітах ОБСЄ щодо практики «two schools under one roof» підкреслюється, що розділення дітей за етнічною ознакою у межах однієї освітньої системи поглиблює недовіру, перешкоджає примиренню та становить довгострокову загрозу стабільності [10]. Для України це означає, що деокупована школа повинна бути простором реінтеграції, але не примусу. Вона має повертати дітей до українського освітнього і правового поля, водночас визнаючи складність їхнього досвіду, не тавруючи сім'ї і не перетворюючи навчання на інструмент покарання за перебування на окупованій території.

Грузинський досвід роботи з внутрішньо переміщеними особами та громадами, постраждалими від конфліктів, свідчить про значення довгострокових соціальних програм і інтеграції дітей у школи приймаючих громад. У дослідженні Internal Displacement Monitoring Centre зазначено, що після конфліктів в Абхазії та Південній Осетії частина внутрішньо переміщених дітей навчалася у місцевих школах, тоді як створення окремих освітніх структур для переміщених дітей могло підтримувати їхню відокремленість від приймаючих громад [11]. Для України це важливо, бо значна частина дітей із прифронтових і деокупованих громад фактично навчається в інших регіонах або за кордоном. Потрібні правові механізми, які дозволяють зберігати зв'язок з українською освітою, не створюючи подвійного навантаження і не ставлячи дитину перед вибором між безпекою та освітньою належністю.

Окреме значення має досвід України після 2014 року. Уже тоді постали проблеми вступу абітурієнтів із тимчасово окупованих територій, дистанційного навчання, переміщення закладів вищої освіти, підтвердження документів і підтримки внутрішньо переміщених осіб. Повномасштабна війна не створила ці питання з нуля, але істотно розширила їх масштаб. У цьому контексті слушною є позиція В. Кременя, який розглядає освіту як один із ключових чинників збереження людського капіталу та повоєнного відновлення України [12]. Тому нинішня державна політика має враховувати як помилки, так і напрацьовані рішення попереднього періоду: освітні центри для вступників з окупованих територій, спрощені процедури, дистанційні платформи, переміщені університети, а також підтримку громад, що приймають учнів і студентів.

На рівні правового регулювання доцільно закріпити спеціальний підхід до деокупованих і прифронтових територій. Такий підхід може бути оформлений як окремий розділ у законодавстві про освіту або як комплексний підзаконний акт Кабінету Міністрів України, який визначатиме мінімальні гарантії доступу до освіти в умовах підвищеного безпекового ризику. До таких гарантій слід віднести: обов'язковість альтернативної форми навчання у разі неможливості очного формату; право дитини на технічне забезпечення дистанційного навчання за рахунок державних або донорських програм; спрощене підтвердження освітніх результатів; обов'язкову психологічну підтримку; участь батьків у виборі безпечної форми навчання; прозорість рішень про відкриття або закриття очного навчання. Такий підхід узгоджується з позицією О. Топузова, О. Локшиної та інших дослідників, які наголошують на необхідності забезпечення неперервності освіти в умовах війни та інтеграції внутрішньо переміщених дітей до освітнього процесу [13, с. 5–7].

Важливо також уточнити роль органів місцевого самоврядування і військових адміністрацій. Місцевий рівень найкраще знає реальну безпекову, соціальну й інфраструктурну ситуацію, але не завжди має достатні ресурси. Центральний рівень встановлює стандарти і забезпечує фінансування, однак не завжди може оперативно врахувати щоденні ризики конкретної громади. Тому правовий механізм повинен будуватися на поєднанні повноважень. Така модель відповідає науковому підходу, за яким доступність освіти в умовах війни має розглядатися не лише як юридична декларація, а як практична спроможність держави і громади забезпечити навчання з урахуванням безпеки, ресурсів і потреб дитини [14, с. 631–633].

Найбільш чутливим питанням є баланс між поверненням до очного навчання і збереженням дистанційних форматів. Очна школа важлива для соціалізації, подолання освітніх втрат, психоемоційної стабільності, харчування, інклюзії та виявлення випадків насильства. Проте в прифронтових громадах поспішне відкриття школи може створити неприйнятний ризик. В. Биков, досліджуючи цифрову трансформацію освіти, підкреслює значення електронних освітніх ресурсів, цифрових компетентностей і технологічної інфраструктури як умов сучасного освітнього процесу [15, с. 15–18].

Не менш важливим є питання освітніх втрат. Діти з деокупованих і прифронтових територій можуть мати прогалини не лише з окремих предметів, а й у базових навичках читання, письма, математичної грамотності, української мови, історії, громадянської освіти. О. Топузов, М. Головко та О. Локшина зазначають, що освітні втрати в умовах воєнного стану зумовлені, зокрема, безпековою ситуацією, руйнуванням освітньої інфраструктури, вимушеним переміщенням учасників освітнього процесу та відсутністю технічних засобів дистанційного навчання [16, с. 5–6].

Проблема педагогічних кадрів також має правовий вимір. Частина вчителів виїхала, частина перебуває в небезпеці, частина потребує перепідготовки для роботи з дітьми, які пережили окупацію або тривале переміщення. Держава має створити стимули для педагогів, які працюють на прифронтових і деокупованих територіях: доплати, житлову підтримку, безпечні умови праці, психологічну допомогу, цифрове обладнання, підвищення кваліфікації. Без цього право дітей на освіту залишатиметься залежним від особистої самовідданості окремих учителів, що не може бути стабільною правовою моделлю.

Окремо слід наголосити на інклюзивній освіті. Діти з особливими освітніми потребами на прифронтових і деокупованих територіях опиняються в зоні подвійної вразливості. Руйнування інклюзивно-ресурсних центрів, відсутність фахівців, неможливість регулярних занять, евакуація або травматичний досвід можуть фактично позбавити їх освіти. Науковці НАПН України звертають увагу на потребу психолого-педагогічного супроводу, підтримки психічного здоров'я та добробуту дітей, педагогів і вимушених переселенців в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення [17]. Тому спеціальний правовий режим доступу до освіти має включати мобільні команди

підтримки, дистанційні консультації фахівців, адаптовані матеріали, транспортні рішення і пріоритетне забезпечення технічними засобами.

У контексті міжнародної допомоги важливо уникнути фрагментації. Донори можуть будувати укриття, передавати ноутбуки, фінансувати навчальні програми або психологічні проєкти, але без єдиного правового й управлінського контуру такі ініціативи ризикують бути нерівномірними. Одна громада отримує значну підтримку, інша – майже нічого. Тому держава має вести прозорий реєстр потреб, визначати пріоритети, координувати міжнародні програми і забезпечувати сталість результатів після завершення проєктного фінансування.

З огляду на викладене можна запропонувати модель правового забезпечення доступу до освіти на деокупованих і прифронтових територіях, що складається з п'яти елементів: перший – безпековий паспорт освітньої громади; другий – гарантований освітній маршрут дитини; третій – цифровий мінімум доступу; четвертий – процедура освітньої реінтеграції для дітей з окупації або переміщення; п'ятий – психосоціальний супровід, інтегрований у школу, а не винесений за межі освітнього процесу.

Висновки. Доступ до освіти на деокупованих та прифронтових територіях є комплексним правом, реалізація якого потребує спеціальних правових механізмів. Загальні гарантії права на освіту залишаються базовими, однак в умовах війни вони мають бути конкретизовані через критерії безпеки, цифрової доступності, гнучкості форм навчання, визнання освітніх результатів і психосоціальної підтримки.

Міжнародні стандарти підтверджують, що освіта в умовах збройного конфлікту не може бути відкладена до завершення війни. Вона є частиною захисту дитини і відновлення суспільства.

Список літератури:

1. Конституція України : Закон України № 254к/96-ВР від 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.

2. Про освіту : Закон України № 2145-VIII від 5 вересня 2017 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19.

3. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України № 1207-VII від 15 квітня 2014 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18.

4. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. United Nations, 1966. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-economic-social-and-cultural-rights.

5. Convention on the Rights of the Child. United Nations, 1989. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child.

6. Committee on Economic, Social and Cultural Rights. General Comment No. 13: The Right to Education, 1999. URL: https://www.refworld.org/legal/general/cescr/1999/en/37937.

7. INEE Minimum Standards for Education: Preparedness, Response, Recovery. *Inter-agency Network for Education in Emergencies.* 2024. URL: https://inee.org/minimum-standards.

8. Safe Schools Declaration. Global Coalition to Protect Education from Attack, 2015. URL: https://ssd.protectingeducation.org/safe-schools-declaration/.

9. The Escuela Nueva Learning Circles: learning in emergency situations. *World Bank Blogs.* 2020. URL: https://blogs.worldbank.org/en/education/escuela-nueva-learning-circles-learning-emergency-situations.

10. Two Schools Under One Roof: The Most Visible Example of Discrimination in Education in Bosnia and Herzegovina. OSCE Mission to Bosnia and Herzegovina, 2018. URL: https://www.osce.org/sites/default/files/f/documents/3/8/404990.pdf.

11. Georgia: Moving towards integrated education. Internal Displacement Monitoring Centre, 2011. URL: https://api.internal-displacement.org/sites/default/files/publications/documents/201109-moving-towards-integration-thematic-en.pdf.

12. Методологічний семінар НАПН України «Тенденції та особливості взаємодії вищої освіти та ринку праці в умовах війни та повоєнного відновлення України». Національна академія педагогічних наук України. 2025. URL: https://naps.gov.ua/ua/press/releases/3778/.

13. Освіта в реаліях війни: орієнтири міжнародної спільноти : оглядове видання / О. Локшина, О. Глушко, А. Джурило, С. Кравченко, О. Максименко, Н. Нікольська, О. Шпарик ; за заг. ред. О. Топузова, О. Локшиної. Київ : Педагогічна думка, 2022. 66 с. DOI: https://doi.org/10.32405/978-966-644-614-8-2022-55.

14. Мельничук О. Ф. Право на доступність освіти в Україні в умовах війни. *Актуальні питання у сучасній науці.* 2023. № 11(17). С. 631–639. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-11(17)-631-639.

15. Биков В. Ю. Цифрова трансформація суспільства і розвиток комп'ютерно-технологічної платформи освіти і науки України. *Педагогіка і психологія.* 2019. № 2. С. 15–21. URL: https://er.kai.edu.ua/items/1fe13a34-fc70-432b-878d-05757961ba1a.

16. Топузов О., Головко М., Локшина О. Освітні втрати в період воєнного стану: проблеми діагностики та компенсації. *Український педагогічний журнал.* 2023. № 1. С. 5–13. DOI: https://doi.org/10.32405/2411-1317-2023-1-5-13.

17. Освітня, наукова та експертна діяльність в умовах війни. Національна академія педагогічних наук України. 2025 URL: https://naps.gov.ua/ua/press/about_us/3568/.

Seredynko A. A. ENSURING ACCESS TO EDUCATION IN DE-OCCUPIED AND FRONTLINE TERRITORIES: LEGAL MECHANISMS AND INTERNATIONAL EXPERIENCE

The article is devoted to the analysis of legal mechanisms for ensuring access to education in de-occupied and frontline territories of Ukraine under martial law, armed aggression, destruction of educational infrastructure, and mass displacement of the population.

The article emphasizes that the right to education in wartime acquires special significance, as it serves not only as a social guarantee but also as an important instrument for protecting children's rights, preserving human capital, reintegrating de-occupied communities, and restoring trust in the state.

The main problems of implementing the right to education in de-occupied and frontline territories are examined, including damage and destruction of educational institutions, lack of safe shelters, mine danger, shortage of teaching staff, unstable internet access, educational losses, and psychological consequences of children's experience of war or occupation.

Particular attention is paid to the analysis of Ukrainian national legislation in the field of education, the legal regime of temporarily occupied territories, the organization of the educational process under martial law, and the provision of a safe educational environment.

The article also highlights international legal standards for ensuring the right to education, including the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, the UN Convention on the Rights of the Child, the "4-A" framework of the right to education, the INEE Minimum Standards, and the Safe Schools Declaration.

It is emphasized that international experience demonstrates the need to combine security, educational, social, digital, and administrative legal instruments to ensure children's real access to quality education in conditions of armed conflict and after the de-occupation of territories.

The author concludes that ensuring access to education in de-occupied and frontline territories requires a comprehensive approach, including the safe restoration of face-to-face learning, development of distance and blended forms of education, simplified recognition of learning outcomes, overcoming educational losses, digital support for students and teachers, and systematic psychological assistance to children.

Keywords: *right to education, legislation, de-occupied and frontline territories, martial law, educational reintegration, safe educational environment, distance learning, international standards, international law.*

Дата першого надходження статті до видання: 07.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026